

K obrazu podkarpatských etník v diele I. Olbrachta

PETER KÁŠA (PREŠOV)

Životné osudy I. Olbrachta (1882-1952) ako aj tendenčné zjednodušenia jeho mnohovrstvej literárnej tvorby sú v českom i slovenskom kultúrnom kontexte dostatočne známe, najmä cez učebnicové texty: *Ana proletárka* (1928) a *Nikola Šuhaj loupežník* (1933). Svet, ktorý opísal, je však omnoho pestrejší, bohatší a zaujímavejší aj vďaka skúsenostiam s „magickým svetom“ vo východnom cípe Československej republiky, kde v rokoch 1931-1937 strávil Olbracht časť svojho života. Jedinečný svet v okolí podkarpatských dedín Koločava a Volové, tematicky stvárnil a opísal aj vo viacerých beletristických a dokumentaristických knižných publikáciách. Štýlovo i obsahovo je zaujímavá a originálna najmä kniha reportáže *Země bez jména* (1932) , neskôr rozšírená a vydaná aj pod názvom *Hory a staletí* (1935). Najväčšiu popularitu si však získala jeho románová legenda *Nikola Šuhaj loupežník* (1933) a židovská trilógia *Golet v údolí* (1937). V malebnom prostredí podkarpatských hôr natočili spolu s Vladislavom Vančurom aj film *Marijka nevěrnice* (1934) ¹.

* * *

Vo všetkých vyššie uvedených textoch predstavuje I. Olbracht Podkarpatskú Rus ako prirodzený synkretický multikultúrny a multinacionálny duchovný priestor, kde hľadá a objavuje stopy a znaky starého prírodno-archetypálneho sveta. Fascinuje ho svet čarovnej panenskej prírody, pohanských mýtov, legiend a povier. Na druhej strane však veľmi citlivo vníma aj premenlivú aktuálnu skutočnosť. Uvedomuje si, že stáročiami zakonzervovaný magický svet „prírodných ľudí“ – Rusínov – je stále intenzívnejšie atakovaný a narušaný radikálnymi civilizačno-politickými zmenami. Postupný rozklad tradičných hodnôt, vznikajúci chaos a prehl-

¹ V ďalšej časti uvádzame citáty z týchto vydání Olbrachtových diel: *Hory a staletí*, Praha 1950, *Jak jsme natáčeli Marijku nevěrnici*. In: *Golet v údolí*, Spisy XI, Praha 1983, *Bejvávalo*. Praha 1950, *Nikola Šuhaj loupežník*, Bratislava 1984.

bujúca sa neistota - to boli znaky, ktoré Olbracht nielen citlivo vnímal, ale aj literárne zaznamenával. Polmiliónové rusínske etnikum predstavuje vo vyhranených existenciálnych situáciách (vojna, nové hranice a vlády, nový jazyk ...) a v permanentných napätiach a sporoch medzi „domácim tradicionalizmom a cudzím modernizmom“. S týmito silnejúcimi „tlakmi a protitlakmi“ modernej civilizácie sa musela vyrovnávať nielen málopočetná inteligencia, ale aj (najmä) masa nevzdelaných pastierov a sedliakov, ktorá máločomu z vysokej politiky Budapešti či Prahy rozumela.

„Když jsem viděl, do jak bezměrné bídy byla celá země vehnána, jaké kulturní a politické zmatky se tu zcela vědomě a za zjištnými účely vyvolávají a jak nebezpečná a dobře zorganizovaná smečka lotrů rabuje celé kraje, nebylo možno alespoň v první době nenechatí beletrii beletrii a nepsati o nich,“² píše Olbracht o v úvode svojich publicistických článkov, ktoré žánrovo i štylisticky stoja kdesi medzi historickou esejou a beletrizovanou reportážou. V prvom texte s príznačným názvom *Země bez jména* (1931) ponúka autor čitateľom všeobecný obraz a charakteristiku Rusínov v synchrónnych a diachrónnych súvislostiach, pričom za akési geograficko – etnologické prehĺbenie tejto reportáže možno považovať text *Vesnice jedenásteho století* (1932). Prvý cyklus uzatvárajú reflexie o Čechoch: *Ti, o kterých tu dříve nebylo slyšáno* a o židoch *Židé* a nechýba ani zaujímavý obraz nemeckého etnického ostrova v rusínskom mori, ktorému dal autor názov: *Století osmnácté*. Olbrachtova publicistika kulminuje v sumarizujúcej dokumentárno – analytickej reportáži *Země se nacionalizuje* (1934), ktorá na jednej strane definitívne rozbíja všetky romantizujúco-iluzívne obrazy o tomto svete a zároveň aj otvára najbolestivejšie rany medzivojnovej Podkarpatskej Rusi. Olbrachtove texty majú heterogénny charakter a často vznikajú ako mozaikovitité obrazy, kde sa striedajú opisy prírody s príbehmi o individuálnych a kolektívnych osudoch so spoločensko-politickými komentármi aktuálnej situácie.

* * *

Rusínska téma sa u Olbrachta prvýkrát objavuje v humoristickej poviedke *O lásce k monarchii* (1910), ktorá nesie mnohé črty tzv. „švejkovskej kaseránskej anekdoty“. Jedným z hrdinov je aj mladý a neskúsený vojak c.k. armády, Rusín Vasyl Chomjak, ktorý sa jasne prezentuje hneď v úvodnom dialógu, postavenom na tradičnej schéme – veliteľ sa „múdro“ pýta a vojak „hlúpo“ odpovedá. *Jestlipak víš, co je to vlast? – Češi. Co-*

² Citované podľa Pohorský, M.: *Portréty a problémy*. Praha 1974, s. 264.

pak jsi ty? Infanteryst Vasyl Chomjak! Jsi Talián? – Ně ... Jsi Nemec? – Ně. A co jsi tedy? Jsi Čech? – Ně ... Na vidíš. A co jsi? Jsi Rusín? – Ně. Pan poručík založil ruce v bok a zakroužil niekoľikrát hlavou jakoby v údivu nad takovým stupňem ľudskej hlouposti- - I ano, kamaráde, jsi. Rusín jsi, Rusín a ešte k tomu tupý jako pařez. – Chomjakovi se náhle rozzářil obličej. Jako by teprve teď pochopil a jako by s tímto jménem domoviny se mu vybavily vzpomínky na lesnaté kopce, srubovou chatrč, matku a jeho děvče. Rusín, řekl a jeho hlas zazněl vesele a oči mu zazářily“³.

V ďalšej časti poviedky sa táto hra otázok a odpovedí rozvíja, pričom sa zapájajú aj ostatní vojaci. Nakoniec sa všetci spolu aj s veliteľom zamotávajú do stredo európskej siete a postupne sa strácajú v labyrinte vymedzenom pojmami ako *vlasť, štát, národ ...* Prirôdzené, že najväčšie problémy s identitou má Vasil' s „*vodově modrými očima a ... zesmutnělou tváří*“, ktorému sa pri názve vlastného etnika vybavuje iba najbližší, prirôdzený a intímny priestor: dom, matka a frajerka. Veliteľova charakteristika je príznačná: „*... celkem ubohý národ ... Žijí tam kdesi na východě mocnářství v lesích, skalních děrách a slamených chatrčích, jedí kukuřici a piji špatnou kořalku. V létě pasou vepře a v zimě pořádají hony na vlky. Jaké štěstí pro takového pastevce, dostane li se na vojnu ! Zde z něho alespoň kousek člověka udělají*“⁴.

Pravdepodobne s takouto predstavou Rusína prichádza na Podkarpatskú Rus aj I. Olbracht, ale tento stereotyp „nevinného a ovčieho“ národa bude musieť postupne korigovať, lebo modernizácia sa aj v tomto zapadnutom mikrosvete stáva neodvratnou realitou. Práve tento civilizáčny obrat - rozpad tradičných rodových väzieb - nesie so sebou aj mnohé znaky chaosu a prenikania nových podôb „spoločenského zla“ do takmer všetkých sfér života rusínskeho etnika. Vystihujú to aj tieto slová: „*Bojím se, když jsme na Verchovině filmovali Marijku nevěrnici, že jsme zkazili hodnou dívku. Ale ten barbarický vpád civilizace do panenské krajiny byl příliš náhlý ... Ale zdá se, že cesta od dívky z osamělé chýše v horách k filmové hvězdě a od svatě z obrázku k mesalině není tak dlouhá, jak se býti zdá*“⁵.

Tieto momenty dezilúzie sa transparentne objavujú aj v záverečných scénach zrady a smrti románu *Nikola Šuhaj loupežník*. Atmosféra napätia, strachu a neistoty sa formuje aj cez nové etnické problémy a konflikty. Text je budovaný v dvoch rovinách: 1. ireálno-magickej (príbeh ako legenda a reaktualizovaný zbojnícky mýtus hrdinstva a nepoddajnosti,

³ Olbracht, I.: *Bejvávalo*, c. d., s. 47 – 49.

⁴ *Tamže*, s. 51.

⁵ Olbracht, I.: *Jak jsme ...*, c. d., s. 283.

2. reálno-aktuálnej (obraz života podkarpatského spoločenstva v čase vojnového a povojnového chaosu). Ide o legendárny príbeh vojenského zbeha, ktorého prenasledujú najprv maďarskí a potom českí žandári. Jeho osudy ovplyvňuje nielen magická príroda, ale aj tajomné židovské machinácie, do ktorých je vťahovaná dokonca aj jeho milá Erzika. Nakoniec ho zradia a za peniaze zavraždia jeho najbližší druhovia.

Vyššie naznačenej dvojpólovosti textu – prelínanie dokumentárneho (historické reálie) a fiktívneho (legendy, mýty, povery) - zodpovedá aj originálny jazyk a štylizácia. Do tejto poetiky zapadá aj to, že kým svet domácich (Rusínov a čiastočne aj židov) štrukturuje autor cez mytologizujúce formy narácie, tak svet cudzích (Maďarov a Čechov) odkrýva cez beletrizáciu či prerozprávanie historických faktov. Ukazujú to aj následné úryvky z románu:

„O Nikolovi je možno vypravovať si ještě ve večerem zšerené jizbě, když v peci rudě dohořívají buková polena a stařeny za kominem dokuřují v krátkých dýmkách tabák michaný ořešinovým listím ... A děti na peci rozširují do tmy oči a Nikola se jim mění v postavu z pohádek a zády jim probíhá mrázik hrůzy a krásy“ (s. 83 – 84).

„Už zase noví páni: Češi. Pořádek ? Zdá se, že by mohl býti pořádek. Ale není pořádek. Češi jsou tady a nikdo neví: budou takoví, nebo takoví ? Pan prezident je profesor, spisuje, ale prosím vás, co může profesor rozumět obchodu ? ... Toť se ví, že musíme jít s Čechy. Co můžeme dělat, chceme – li žít, a je to pořád lepší než v Polsku nebo v Rumunsku. A v Maďarsku ? Oj, ojoj ! Béla Kun. Pán Bůh všemohoucí nás chraň ! Takový Žid, který zradil svého pána boha, jest horší než deset tisíc křesťanů“ (s. 49 – 50).

* * *

Problematika odkrývania a chápania rusínskej identity, ktorá je zároveň aj kľúčom k pochopeniu celej Podkarpatskej Rusi, vníma I. Olbracht aj v publicistických textoch veľmi citlivo, pragmaticky, ale bez subjektívneho zaujatia. Hľadá príčiny neradostného aktuálneho stavu, pričom jeho publicisticko-esejistické sondy majú charakter etnologický, sociologický i politologický. Naznačuje najmä historické súvislosti, ktoré najvýraznejšie generovali obyvateľov tohoto regiónu. Jasne a priamo opisuje a charakterizuje materiálnu i duchovnú zaostalosť, ktorá sa po celé stáročia menila iba minimálne: *„Náboženství karpatských pastevců a dřevorubců je směsice pohanství a křesťanství, táž, proti které bojoval na sklonku prvního tisíciletí svatý Vojtěch .. Co zde stojí lidský život, převeděn na ražené peníze*

Padesát korun měsíčně? Ale co dělat, leč umírat hlad, když ani těch není? Na Podkarpatsku je hlad“.⁶ Konečným efektom tejto civilizačnej retardácie je aj absencia aspoň minimálneho stupňa občianskej uvedomenosti a širšieho kolektívno – národného vedomia Rusínov. Podľa I. Olbrachta „*podkarpatský lid národem ještě není. Jen etnografickou masou*“⁷, čo ho vedie k dôležitému poznaniu, že „*s tímto lidem si doposud politicky mohl každý dělat, co chtěl*“⁸.

V mnohých textoch sa naznačujú aj procesy etnosociálnej reštrukturalizácie a prehĺbujúcej sa diferenciacie, ktoré súvisia s rozvojom niektorých miest a mestečiek. Najmä centrum, Užhorod sa stáva „*městem dvou dobyvatel – Čechů a Maďarů*“⁹. Práve tento mestský priestor so znakmi modernej západej civilizácie je pre domácich cudzím svetom, do ktorého prichádzajú iba v určitom čase a za určitým účelom a to najmä ráno na trhovisku ako píše Olbracht, ktorý rovnako aj sarkasticky poznamenáva, že: „*selský a pastevecký národ nemá co pohledávat v městě, které se chystá stát velkým*“¹⁰. Prírodno – dedinský charakter Rusínov sa tak výraznejšie nemení ani v modernom 20. storočí. Zostávajú naďalej na „*periférii periférie*“ ako večne „*poddaný a oddaný*“ objekt budúcich politických kalkulácií a manipulácií. Výnimkou je iba niekoľko horlivých vzdelancov (učitelia, kňazi a právnici), z ktorých sa postupne vykryštalizujú skupinky národných buditeľov, agilných najmä v prvých desaťročiach 20. storočia¹¹. Aj tieto skutočnosti potvrdzujú, prečo tzv. zápas o „*rusínsku identitu*“ nikdy nenadobudol charakter aktívnejšieho a masívnejšieho ľudovo – občianskeho hnutia za národnú nezávislosť a zostal iba v rovine úzkych skupinových záujmov. Cieľom a zmyslom elitárskych národnopolitických tendencií nebola ani tak snaha o prirodzenú kultiváciu domáceho „*ľudu*“ na civilizovaný „*národ*“ a začleňovanie jednotlivcov do vznikajúcich sociálno – kultúrnych štruktúr, ale skôr túžba po dominancii, po politickej manipulácii a integrácii s iným, už zinsitucionalizovaným celkom.

Otvorený zostáva aj problém tzv. optimálnej koordinácie, pri ktorom vystupuje do popredia najmä otázka oficiálneho spisovného jazyka ako možného a kľúčového integračného elementu. „*Ruština či ukrajinčina ?*“, pýta sa aj I. Olbracht a vzápätí si s dávkou skepsy odpovedá: „*Filologové a historici ať se do sporu nemíchají, jejich argumenty jsou pára a dým,*

⁶ Olbracht, I.: *Hory a staletí, c.d.*, s. 20-21.

⁷ Tamže, s.66.

⁸ Tamže, s. 25.

⁹ Tamže, s. 28.

¹⁰ Tamže, s. 31.

¹¹ K tomu pozri: Švorc, P.: *Zaklata krajina*. Prešov 1996.

*zde jde o politiku, tj. o velký komplex zájmů*¹², pričom vymedzuje tri dominantné politické orientácie, ktoré medzi sebou bojujú – ukrajinskú, ruskú a rusínsku. Autor analyzuje a hľadá logické argumenty „pre a proti“. S výrazným dešpektom sleduje patetické a emotívne ladené heslá o národe, ktoré sú síce plné ideálov a ilúzií, ale kľúčové problémy neriešia. Za jeden z východiskových momentov považuje konkrétnu jazykovú situáciu v školstve, kde je síce podľa jeho slov „chaos a zmätok“, ale „*ve většině rusínských vesnic se vyučuje ukrajinštinou nebo alespoň řečí ukrajinštině hodně blízkou*“¹³. Rovnako naznačuje, že literatúra písaná po ukrajinsky najintenzívnejšie preniká do stále širších spoločenských vrstiev. Za reálny fakt pokladá to, že nová inteligencia, ktorá opúšťa brány škôl, má jasnú ukrajinskú orientáciu. Keďže v týchto reláciách existuje aj dôležitý kontakt podkarpatských Rusínov s Ukrajinou a teda aj s ukrajinčinou, I. Olbracht môže konštatovať: „*Ukrajínština ovládne zemi nadobro*“¹⁴. Treba však dodať, že Rusínov etnicky nestotožňuje s Ukrajincami, skôr analyzuje politické tendencie a súvislosti, ktoré majú prirodzenú oporu v existujúcom školstve, literatúre a novej inteligencii, ktorá vychádza z domácich škôl.

K tzv. ruskému smeru, hoci hlása lojalitu k novej Československej republike, má Olbracht kritický vzťah. Negatívne sa stavia ku konzervatívnemu slovanofilstvu ako aj k ruštine, ktorá je cudzím a málo zrozumiteľným jazykom. S podobným dištancom komentuje aj tzv. podkarpatsko-rusínsky smer, ktorý „*se narodil umělou politickou cestou a tkví svými kořeny v snaze budapešťanských vlad oddálit podkarpatské kmeny od kulturního společenství jak s Rusy, tak s Ukrajinci*“¹⁵. Vzápätí poukazuje aj na to, že *půlmilionový národ bez jakékoli jazykové a tedy i kulturní souvislosti je v dvacátém století nonsens. Leč by měl být vyhlazen*“¹⁶.

* * *

Českú politiku vo východnom cípe novej republiky reflektuje Olbracht až nekompromisne kriticky. Čechov, prichádzajúcich na Podkarpatskú Rus, predstavuje a charakterizuje nielen ako „nových pánov“, ale dokonca ako kolonizátorov: „*Čeští pánové kolonizují Podkarpatsko*“¹⁷. Na-

¹² Olbracht, I.: *Hory a ...*, c.d., 66.

¹³ Tamže, s. 73.

¹⁴ Tamže, s. 79.

¹⁵ Tamže, s. 71.

¹⁶ Tamže, s. 71 – 72.

¹⁷ Tamže, s. 41.

značuje, ako sa český vzťah k obsadenému priestoru menil a modifikoval: „Čeští páni sem v dvacátém roce přišli, nesouce svobodu. A Rusíni je přijali s jásotem. Ale poněvadž je svoboda pojem velmi vratký, hlásali páni pak už jen kulturu. Ale teď již ani s tou neobchodují. Nemají toho potřebi a obchodují s věcmi mnohem reálnějšími. Co jim po stracených sympatiích? Chodí se snad do kolonií se sentimentálními city?“¹⁸. Občania českej národnosti sú v novej krajine cudzincami, ktorí predovšetkým vykonávajú nariadenia vyššej moci – štátnych úradov a inštitúcií, firiem a bánk. Sú to ďalej členovia ozbrojených a poriadkových síl – armády a polícia, vyvolávajúci už akoby „a priori“ a takmer automaticky nenávisť domácich. „Lid je nenávidí“, konštatuje I. Olbracht a dodáva, že korene tejto večnej nenávisťi medzi my-domáci a oni-cudzí nemajú etnický, ale sociálny pôvod: „Lid nenáviděl vždy žhavé pány a jeho pohádky o zbojnicích, šlachetných mstitelích, jsou plny požárů panských sídel, loupeží a mordů. Kdokoli sem v historii přišel, každý z lidu kořistil, každý, kdo měl ruce, aby bral z toho mála, co zde jest, a aby v nich udržel karabáč ... teď jsou pány Češi“¹⁹. Tento sociálny a civilizačný konflikt je umelecky najvýraznejšie stvárnený v románe Nikola Šuhaj loupežník, kde na jednej strane Rusíni predstavujú akýsi ľudový a prírodný archetypálny sociálny model, túžiaci po večnej a absolútne slobode a na strane druhej Česi sú tí prísni a direktívni strážcovia poriadku. Zbojník Nikola je personifikovaným prototypom ľudového rusínskeho živlu, ktorý sa búri proti cudzej moci - autorite štátne – politickej administratívy.

Slováci na Podkarpatskej Rusi sú pre Olbrachta akoby „utajeným“ etnikom. V reportážach sa o Slovákoch zmieňuje iba dvakrát. Najprv pri sčítavaní obyvateľstva, keď sice spomína len československú národnosť, ale dodáva, že „... těch zemědělských nebo při výrobě činných Slováků mnoho není“²⁰. Druhá zmienka hovorí o cigánskej škole v Užhorode, kde sa vyučuje v slovenskom jazyku. Slováci sa v tomto priestore neorganizovali a nevyčleňovali sa ako špecifická komunita, často sa zblížovali s jazykovo, mentálne i konfesionálne príbuzným rusínskym etnikom. Jedinou výnimkou bola relatívne samostatná slovenská enkláva v evanjelickej obci Nový Klenovec, ktorá však tiež unikla novinárskemu oku I. Olbrachta. Ten venoval oveľa väčší priestor venoval židovskému etniku a to nielen v publicistike, ale v prózach z cyklu Golet v údolí, ktoré patria

¹⁸ Tamže, s. 38.

¹⁹ Tamže, s. 38- 39.

²⁰ Tamže, s. 28.

k vrcholom Olbrachtovej beletristiky. Je to však špecifická a široká téma, ktorej analýza si vyžaduje samostatný príspevok.